

Gümüşhane İli Ağzında Ölçü Bildiren Kavramlar

Prof. Dr. Salim KÜÇÜK

Ordu Üniversitesi

sa_kucuk@odu.edu.tr

Giriş

İlk çağlardan günümüze insan için ağırlığı, alanı, hacmi, mesafeyi, uzunluğu, miktarı ve zamanı ölçmek bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış ve insanlık bu alanda ortak ölçütler belirleme ve zamana bağlı olarak bunları geliştirme, değiştirme ve yenileme ihtiyacı duymuştur. Bu süre içerisinde halk, boy ve toplulukların yanı sıra devletler de vatandaşları için kendi ortak ölçütlerini belirleme ihtiyacı duymuş ve kültür taşıyıcısı dile dayalı olarak kendi ölçülerini farklı veya benzer sözcüklerle tanımlamışlardır. İlgili ülkenin kendi sınırları içerisinde sözlü dile yani ağızlara paralel olarak gelişen yazı dilinde farklı veya benzer adlandırmalara başvurulduğu ve bunların bir kısmının günümüzde hâlen ağızlarda ve yazı dilinde kullanılmaya devam ettiği veya kaybolduğu, hatta eskidiği en önemlisi yeni kuşaklarca bazen anlamlandırılmadığı görülmektedir.

Türkçe Sözlük’te “1. En, boy, hacim, süre gibi nicelikleri kendi cinslerinden seçilmiş bir birimle karşılaştırıp kaç birim geldiklerini belirtmek: ‘*Dükkânda arşınla kumaş ölçmekle ömür çürütemeyeceğini söyledim.*’ N. Cumalı” şeklinde tanımlanan *ölçmek* kavramı ile ilişkili olan *ölçü* aynı sözlükte “1. Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme, mizan. 2. Bu değerlendirmede kullanılan birim, ölçme birimi: ‘*Ziyanız, ölçülere sığmayacak kadar büyüktür.*’ – R. E. Üneydin. 3. Ölçme sonucu bulunan rakam: *Odanın ölçüsü.* 4. Belirlenmiş boyut: *Elbise ölçüsü. Bel ölçüsü.* 5. Ölçüt.” vb. manalarda tanımlanmıştır (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1844).

Doğu Grubu ağızlarında II. gruba giren Gümüşhane ili ağzında (Karahan, 2014, s. 1, 58) ölçü bildiren kavramları incelemeyi, değerlendirmeyi ve bu alandaki söz varlığını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada sözlük alanında öncelikle büyük bir özveri ile Türk Dil Kurumu tarafından 1960'lı yıllarda tamamlanmış *Derleme Sözlüğü* (DS) incelenmiş, bu alanda en son toplu bir şekilde Gümüşhane ili ağzının söz varlığını sözlük bütünlüğünde bir araya getiren *Gümüşhane İli ve Yöresi Ağızları Söz Varlığı* (Bulut, 2018) adlı eserden yararlanılmıştır.

Kitap boyutundaki çalışmalardan *Gümüşhane Halk Kültürü 6* (GHK-6) adlı eserin sözlük bölümü ile GKAYA ve GKSA adlı eserler taranmış, bunun dışında Yüksek Lisans düzeyinde yapılmış tezler de (GİŞKA; Gök 2019) incelemeye dâhil edilmiştir. Üçüncü (2019) tarafından yapılan yüksek lisans çalışmasının sözlük bölümünde ise ölçü kavramlarına ait bir sözcüğe yer verilmediği tespit edilmiştir.

Gümüşhane ili ağızlarında ölçü bildiren kavramların genellikle ağırlık, miktar ve uzunluk bildiren sözcüklerden oluştuğu ve ağırlık ile miktar bildiren sözcüklerin daha fazla olduğu dikkati çekmektedir. Ölçü bildiren kavramlar sahasında Gümüşhane ağzı Batı grubu, Doğu grubu ve Kuzeydoğu grubu ağızları ile örtüşmekte ve onlarla paralel bir söz varlığına sahip olmakla birlikte her ağız bölgesi gibi kendine özgü sözcüklere de sahiptir.

1. Ağırlık Ölçü Birimleri

Ağırlık ölçü birimine dayalı ölçüler genellikle buğday, arpa gibi tahılların ölçülmesine dayalı olup bunlara tuz gibi maddeleri de eklemek mümkündür.

çeki (V): Ağırlık ölçüsü (1 kg.): *Bize bir çeki tuz aliver.* (Süle -Gm..) [**çekü (II)**] (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS II/1112)

çerik (I): Altı kiloluk bir çeşit hububat ölçüsü. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS II/1146)

çinik (III): Sekiz kiloluk bir hububat ölçüsü, şinik. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS II/1228)

demirli (I): Onbeş kilo buğday alan bir ölçek. (Havsu *Kelkit -Gm.) (DS II/1418)

god: Demirden yuvarlak ölçü birimi, bir tenekenin yarısı miktarında olan. (GKSA, s. 61)

gof: Bir ölçü birimi, god: *On iki gof fıçı iki günde ekdim, mal bakdım.* (Gök, 2019, 33/19-20, s. 274)

got: 1. Tahıl ölçüsü. (-Gm.) (DS III/2108)

kile: Genellikle tahıl ölçmede kullanılan, yaklaşık 25 kg. oylumunda bir ölçek: *Ona da iki buçuk kile arpa aldı.* (Gök, 2019, 6/74, s.281-282)

kile: Ölçü birimi: *İki teneke bir kile eder.* (GKSA, s. 69)

nügü: Bir okka. (Pekün *Kelkit -Gm.) (DS IV/3258; GKAYA, s. 554)

sıyrma gantar: Kantarın en son çektiği ağırlık. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI/4695)

şinik: Bir çeşit tahıl ölçeği. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI/4729)

şinik: Bir çeşit tahıl ölçeği, bir tenekenin yarısı. (GKSA, s. 82)

tuht: Elli dirhemlik eski bir ağırlık ölçüsü (bir dirhem 31 desigrama eşittir). (Pekün *Kelkit -Gm.) (DS V/3989)

urup: Tahıl ölçeği, god adı verilen tahıl ölçme kabının dörtte biri. (GKAYA, s. 587)

urup: Şiniğin yarısı, ölçü birimi. (GKSA, s. 86)

2. Miktar Ölçü Birimleri

“Bu ölçülerin her zaman belirli ve kesin bir birimi vermedikleri görülür. Bu değerler, Türkiye Türkçesinde de zamana, kullanıldıkları bölgelere ve ağızlara göre değişiklik gösterir. *Bir tutam, bikirtik, esek sudan gelene kadar, it ölüsü gibi ağır vb.*” (Şenel, 2011, s. 80)

Gümüşhane ağzında miktar bildiren ölçüler genellikle el, avuç, parmak ucu, yumruk, ağız ve beden gibi insan vücuduna dayalı (antropometri) ölçüler şeklindedir. Bunlardan *avuç* (adut) ve *parça* (tikim, tikü) karşılığı kullanılan sözcükler Türkçenin bilinen ilk sözlüğü Divânü Lügati't-Türk'ten günümüze ulaşanlardan yalnızca bir kaçıdır. (Sarica, 2010, s. 795)

bağlam: Deste, demet, tutam. (-Gm.) [**bağ (I) - 1**]: (Havsu *Kelkit -Gm.) (DS I/481)

bicimcik: Ufacık, bir parçacık, bir tutam. (-Gm.) (DS I/682)

bi goçam avuci: İki avucun alacağı kadar: *Getirdim, habâyile bir goçam avuci şeker verdim ona.* (GKAYA, s. 438)

bitike: Bir parça, azıcık, biraz: *Yun ipinden bitike ver de patiğimi tohim.* (GKSA, s. 43)

bir çirtim: Bir damla. (Alansa *Kelkit -Gm.) (DS I/698)

bir kıt: Bir kıtlama yani bir ısırışta ağza gelen parça. (GKAYA, s. 439)

bir kıtım: Bir gıdım, bir parçacık. (GKAYA, s. 439)

bir tike: Bir parça, azıcık, biraz. (DS I/685) [**bir tutam**] (-Gm.) [**bitike**] (Havsu *Kelkit -Gm.) (DS I/687)

bilahman: Bir lokma, bir parça: *Mesela öncede gâp eviyn işini gücünü toparlayıp alıysan eline bilahman neyin var ısa işde.* (Gök, 2019, 34/1, s.257)

billohma: Bkz. bilahman: *Bir gelip de billohma üstüne bakan olsa. köwümüz güzeldir.* (Gök, 2019, 36/10, s.257)

bi pırtık: Bir parça, birazcık: *Gendimize gadar bi pırtık aldım, gerisi verdim onnara.* (Gök, 2019, 33/14, s. 256)

bir pırtık: Bir parçacık: *Sabahnan bir pırtık ekmek ağzıma goymasam ahlım başıma gelmez.* (GKAYA, s. 439)

cimcik (I): Çimdik. (Uluşiran *Şiran -Gm.) [**çimçik**] (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS II-969)

cimcik (II): İki parmak ucuyla alınan miktar, tutam (toz şeyler hk.). (-Gm.) (DS II/969)

çırmıh: Küçük parçacık. (GKAYA, s. 455).

çırmit (II): Parçacık. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS II/1188)

çirtık (II): Küçük, az. (* Kelkit -Gm.) (DS II/1190)

dağrama: Küçük küçük parçalar. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS II/1326)

elçim (I): 1. Az, bir kerede ele alınabilecek kadar az olan nesne (ot, ekin sapı vb.) (-Gm.) 2. Tutam, bir avucun alabileceği miktar, bir demet, bir parça. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III/1706)

elmek: Tutam, avuç. (GHK-6, s. 414)

gaşam: Yarı yumulmuş elin alabileceği miktar, avuç. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III/1934; GKAYA, S. 502)

gavram (I): Tutam: *Hayvan acından ölüyor, bir gavram ot olsun yolup versene.* (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III/1940)

gıdım (III): 1. Pek az: *Bana bir gıdımıcık peynir verir misin? Ekmeğimi bitireyim.* (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III/2034)

goşam: İki avuç dolusu. (GKAYA, s. 438)

ğoşam [koşam]: Bir avuç. (GKSA, s. 96)

gugam: Avuca sığacak kadar. (GKAYA, s. 495)

gugan: Avuca sığabilecek büyüklükteki taş parçası. (-Gm.) (DS III/2189)

hapaz (I): Avuç dolusu: *Hayvana bir hapaz yem verdim.* (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS III/2278)

ikilibirli -2: Elma, armut, ceviz vb. şeylerin bir kilosunun, buğday, pirinç vb. şeylerin iki kilosuyla değiştirilmesi işlemi. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS IV/2516)

kıt: Bir ağız miktarı ısırmak: *Armuttan bi kıt aldı.* (GKSA, s. 68)

kumbik: Ufacık, yumruk kadar. (-Gm.) (DS IV/3000)

kündüya: 2. Bir ekmeklik hamur parçası. (GİŞKA, s. 287)

künt: 1. Hamur ya da çamur topağı. (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS IV/3040)

pirnat (III): 1. Bir avuçla tutulacak kadar ekin sapı. (Pekün *Kelkit -Gm.) (DS V/3445)

pirnat: 2. Orakçıların tarlada ekin biçmek için ayırdıkları bölümlerden her biri: *Herkes, gendu pırnatını çıkacağ.* (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS VI/4648; GKAYA, s. 561)

pirnat: Orakla ot biçilirken elde biriktirilen destе. (GKSA, s. 78)

sıhım: Bir tutam, bir avuca sığacak kadar: *Bosdandan bir sıhım mağdonoz topla da getir.* (GKAYA, s. 567)

şelek: Sırtta taşınan yük: *Dağdan ğuru şelek gider yapar getirürdüg.* (Gök, 2019, 27/25-26, s. 293)

tike: 1. Parça, lokma, dilim (genellikle et, ekmek, peynir vb. için) (Pekün *Kelkit -Gm.) (DS V/3931) **[tühim]:** (Uluşiran *Şiran -Gm.) (DS V/3931)

tutam (I): Bir avuçluk (ot, ekin vb. şeyler). (-Gm.) (DS V/4000)

3. Uzunluk Ölçü Birimleri

Gümüşhane ağızında uzunluk ölçü birimlerinde parmak gibi insan vücuduna dayalı ölçülerin dikkate alındığı görülmektedir.

avhāt: 1. Kumaşlarda ölçü birimi, parça. (GKSA, s. 38)

bi siyam: Baş parmakla işaret parmağı arasındaki uzunluk. (GKAYA, s. 439).

helebi: 1. 68 santimlik eski bir uzunluk ölçüsü. (GKAYA, s. 516)

siyam: Başparmakla işaret parmağı arasındaki mesafe (gergin halde iken) (GKSA, s. 81)

Sonuç

Söz varlığı unsurları içerisinde değerlendirilmesi gereken ve alt çalışma başlıklarından biri olması gereken ölçü adları Türk Dil Kurumu bünyesinde DS’de dikkate alınmasına rağmen maalesef günümüzde üniversitelerde lisans, yüksek lisans ve doktora tezi düzeyindeki çalışmalarda çoğu kere ihmal edilmektedir.

	DS	GHK6	GİŞKA	GKAYA	GKSA	Gök (2019)	TOPLAM
Ağırlık Ölçü Kavramları	8	-	-	2	4	2	16
Miktar Ölçü Kavramları	21	1	1	10	4	4	41
Uzunluk Ölçü Kavramları	-	-	-	2	2	-	4
TOPLAM	29	1	1	14	10	6	61

Tablo 1. Gümüşhane İli Ağızında Ölçü Adlarına Dayalı Söz Varlığının İncelenen Eserlerdeki Dağılımı

Araştırmada Gümüşhane ve yöresi ağızlarında ölçü bildiren kelimelere dayalı söz varlığı toplam 61 olarak tespit edilmiş olup bunun 29’u DS’de kayıt altına alınmıştır. DS dışındaki kaynaklarda yer alan söz varlığı sayısı ise 32’dir. Ağızlar üzerine yüksek lisans ve doktora düzeyindeki çalışmalar devam ettiğinden bu rakamı kesin olarak değil geçici olarak kabul etmek ve değerlendirmeyi buna göre yapmak daha sağlıklı ve güvenilir sonuçlar verecektir. Maalesef İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile Atatürk Üniversitesi bünyesinde lisans düzeyinde yapılmış tezlere günümüzde artık ulaşamadığından lisans düzeyindeki çalışmaları değerlendirmek mümkün olamamıştır. Dileğimiz Gümüşhane ve yöresi ağızları üzerine yapılan yüksek lisans ve doktora düzeyindeki tez çalışmalarının kısa zamanda tamamlanması ve ilgili ağız bölgesi ve yöresinin söz varlığının bilimsel ve yeterli bir düzeyde ortaya konulması yönündedir.

DS dışındaki kaynaklardan yüksek lisans tezi düzeyindeki çalışmalarda genel olarak sözlük bölümlerinin yetersiz olduğu görülmektedir. Bu durum Türkolojide ağızlar alanında yüksek lisans ve doktora tezlerinde önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarların daha çok ses ve şekil bilgisine ağırlık vermeleri çoğu kere sözlük kısımlarının geçiştirilmesine ve özensiz hazırlanmasına yol açmakta bu durum ilgili ağız bölgesinin söz varlığının tam ve doğru olarak tespit edilememesine yol açmaktadır. Örnek vermek gerekirse tezlerde sözlük kısmında genellikle ad türündeki sözcüklere yer verilmekte, sıfat, zarf, fiil ve birleşik fiiller ile deyim ve kalıp sözlere yok denecek kadar az yer verilmektedir. Tezlerde ad soylu sözcüklere genellikle ses değişimlerini göstermek için yer verilmektedir. Örneğin *ayıl* (ayık, uyanık olma) gibi. İlgili sözcüğün *ayık* olduğu anlaşıldığından sözlük kısmında bu tür sözcüklere yer vermek yerine anlamı bilinmeyen *com kesme* (bir çeşit buğday 58/80) (GİŞKA, s.282) türündeki sözcüklere yer verilmesi daha uygun olacaktır. Bir diğer eksiklik de sözlük bölümlerinde halk kültürüne dayalı unsurların çoğu kere ihmal edilmesi ve yer verilmemesidir. Dolayısı ile ağızlar alanında yapılacak yüksek lisans ve doktora tezi düzeyindeki çalışmalarda yazarlar tarafından sözlük kısımlarının daha özenli hazırlanması ve danışmanların da bu konuya hassasiyet göstermeleri bu sorunun üstesinden gelmesine katkıda bulunacaktır.

Kısaltmalar

DS Derleme Sözlüğü; **GHK-6** Gümüşhane Halk Kültürü-6; **GİŞKA** Gümüşhane İli Şiran ve Köse İlçeleri Ağız; **GKAYA** Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları; **GKSA** Gümüşhane, Kelkit Söğütlü ağız; **Gm.** Gümüşhane.

KAYNAKÇA

- BULUT, S. (2018). *Gümüşhane ili ve Yöresi Ağızları Söz Varlığı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Derleme Sözlüğü* (2009). C. I-VI. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GÖK, Ç. (2019). *Gümüşhane İli Kale Köyü ve Civarı Köylerinin Ağız İncelemesi*. (Danışman: Prof. Dr. Hatice Şahin). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Bursa.
- KALKAN, E. (2021). *Gümüşhane, Kelkit Söğütlü Ağız İnceleme-Derleme-Sözlük*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- KARAHAN, L. (2014). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SAN, S. Ö. (1990). *Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SARICA, B. (2010). Türkçede Birim ve Ölçü Gösterme. *III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (16-18 Aralık 2010 İzmir)*. s. 793-800.
- ŞENEL, M. (2011). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ölçü Birimleri”. *Karadeniz*. Yıl 3. Sayı 12. s. 80-93.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜÇÜNCÜ, M. (2019). *Gümüşhane Torul İlçesi Cizere Köyleri Monografisi*. (Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Dağlı). Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Ordu.
- ÜLKER, T. vd. (2011). *Gümüşhane Halk Kültürü-6*. Trabzon: Gündüz Ofset Matbaacılık ve Yayıncılık.
- ÜNLÜ, E. (2015). *Gümüşhane İli Şiran ve Köse İlçeleri Ağızları (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. (Danışman: Doç. Dr. Serdar Yavuz). Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Adıyaman.